

Identiteit in tijden van eenzaamheid: alles megatop!

Paul Verhaeghe

Over de koppeling tussen onderwijs en identiteit enerzijds en onderwijs en cultuur anderzijds bestaat er vandaag de dag in toenemende mate een bepaalde consensus, ook bij de beleidsvoerders. Zoiets is alles behalve vrijblijvend en heeft heel duidelijke effecten op wat er in ons onderwijs gebeurt. Vandaar dat ik van wal steek met een explicitering van die opvattingen, ook al omdat ze te vaak impliciet gehanteerd worden.

Eerst en vooral over het verband tussen onderwijs en identiteit. De stilzwijgende aanname is dat onderwijs niets te maken heeft met identiteitsontwikkeling bij jongeren, laat staan met identiteitsproblemen. Dat is iets voor thuis, voor de ouders, dat die hun verantwoordelijkheid daarvoor opnemen en dit niet doorschuiven naar de school, zo luidt de boodschap. De koppeling tussen onderwijs en cultuur wordt meestal in het kielzog daarvan verzopen. Kunst, dat is hoogstens een bijvak waar men best niet al teveel rekening mee houdt bij de inroostering, laat staan bij de deliberaties, hoogstens iets om de humane wetenschappen de illusie te geven dat ze ook nog meetellen.

Deze beide meningen gaan terug op eenzelfde onderliggende gedachte: de kerntaak van modern onderwijs heeft niets te maken met de Humboldthiaanse *Bildung*, vorming van weleer, maar alles met het aanleren van vaardigheden waarmee we onze jongeren klaarstomen voor het competitieve beroepsleven binnen onze steeds sneller vooruithollende kenniseconomie. Het woordje 'kennis' is daarbij zeer relatief – wie maalt er nu nog om kennis – het gaat toch vooral over de 'competences', de vaardigheden die immer flexibel toegepast moeten kunnen worden. Voor cultuur is er al helemaal geen plaats meer, dat brengt toch niks op.

Mijn stellingen staan daar lijnrecht tegenover. Identiteitsontwikkeling gebeurt voor een flink stuk op school en de leerkrachten spelen daarin een doorslaggevende rol. Cultuur in de ruime betekenis van het woord is daarbij dé bepalende factor, waarbij onderwijs slechts een onderdeel is van die cultuur en nooit omgekeerd, cultuur als een klein vakje in het ruimere gamma van onderwijs. Als wij vandaag de dag vanaf de kleuterklas tot en met de universiteit, de boodschap doorgeven dat enkel vaardigheden van belang zijn, dat het aanwenden daarvan binnen een maatschappelijke competitie gebeurt met winnaars en verliezers, en dat je winnen of verliezen uitsluitend aan jezelf te danken hebt, dan is dit zonder de minste twijfel een identiteitsbepalende boodschap. Dit zijn stuk voor stuk kerninhouden van het nieuwe Verhaal, met hoofdletter, waarmee onze jeugd vandaag volwassen moet zien te worden.

Die stellingen wil ik in de rest van mijn betoog uitwerken. Achtereenvolgens bespreek ik vier verschillende thema's. Ten eerste, wat is identiteit, in de betekenis van psychologische identiteit? Ten tweede, welke rol speelt de Ander daarbij en wie of wat is die Ander eigenlijk? Ten derde, wat zijn de huidige problemen op dat vlak van die identiteitsontwikkeling en de rol van de Ander? Last but not least, wat is daarin de plaats van het onderwijs? De algemene leidraad van mijn betoog wil ik ook vanaf het begin meegeven. De vraag is niet of onderwijs een effect heeft op de identiteitsontwikkeling – dat is simpelweg een feit. De vraag is of we dit bewust doen of niet, en in welke richting we die ontwikkeling willen sturen.

Wat is identiteit, in de psychologische betekenis van het woord? Meestal begrijpen we daaronder ons ik of onze persoonlijkheid, wie wij zijn, met bovendien een flink stuk dat verborgen blijft voor de buitenwereld. Vandaar ook uitdrukkingen zoals 'het ware zelf' of 'authentieke ik' versus 'het valse zelf'. Dit schept het beeld van een zowel unieke als intieme kern die we alleen blootgeven aan wie dicht bij ons staat. Veel mensen zullen het met deze romantische opvatting min of meer eens zijn, maar ik moet jullie teleurstellen. Onze psychologische identiteit komt volledig, maar dan ook volledig van de Ander. Het wetenschappelijk bewijs daarvoor is zeer eenvoudig: adoptie. Neem een baby vanaf de geboorte weg van bij zijn ouders, weg vanuit zijn cultuur, laat het opgroeien in een andere culturele omgeving, met andere ouders, en het krijgt een volledig andere identiteit. Een Indiase baby die opgroeit bij Limburgse ouders zal een Limburgse identiteit ontwikkelen. Was dezelfde baby geadopteerd door Britse ouders, dan zou hij of zij een Britse identiteit aangemeten gekregen hebben. Wanneer die baby als volwassene zijn zagezegd oorspronkelijke roots probeert terug te vinden, dan is dat steevast een illusie: die zijn er simpelweg niet, en in zijn geboorteland is hij evenzeer een vreemde als een andere Limburger of Brit dat is.

De vraag is dan hoe die identiteit tot stand komt en wat er nodig is om die op een normale manier uit te bouwen. Dit is een centraal hoofdstuk uit de ontwikkelingspsychologie waarop ik hier slechts kort kan ingaan. Vanaf onze babytijd krijgen wij quasi constant boodschappen te horen die ons vertellen wat we voelen, waarom we dat voelen, hoe we daarmee wel of niet moeten omgaan. We horen dat we braaf zijn of stout, mooi of lelijk, even koppig als onze grootmoeder, enzovoort. Tezelfdertijd horen we boodschappen die ons vertellen hoe we met ons lichaam en met dat van een ander moeten

omgaan: zit nu toch eens stil, ga nu toch eens buiten spelen, laat je broertje met rust, nee je mag geen piercing zetten, en nu al seks is veel te vroeg, enzovoort. Dit allemaal samen leidt tot een definiëring van wie we zijn, wie we zouden moeten zijn en wie we niet mogen zijn. In de klassieke terminologie: het ego, het ideaal ego en het superego.

In die ontwikkeling zijn er twee tegengestelde processen aan het werk, met name identificatie versus separatie. In het eerste geval nemen wij de boodschappen van de ander over, zowel positieve als negatieve, zodat die deel gaan uitmaken van onze identiteit – dit is letterlijk het identiek worden aan, het samenvallen met wat er van de ander komt. Identiteit en identificatie hebben dezelfde woordstam, en dat zegt al genoeg. Daartegenover staat de separatie, het afstand nemen of zelfs het ronduit weigeren van die boodschappen, vaak genoeg in een context van verzet. Een dergelijke afscheiding is even belangrijk voor onze identiteit, omdat we op die manier iemand worden door ons af te zetten tegen iets wat opgedrongen wordt en een keuze te maken voor een andere invulling. De wisselwerking tussen die twee processen bepaalt dan de uitbouw van wie we zijn.

De belangrijkste conclusie is dus de volgende: wij bouwen onze identiteit uit via de woorden, ruimer, via de verhalen die de ander ons aanreikt. In die uitbouw worden er nog twee belangrijke zaken mee geconstrueerd. Meer bepaald: onze basisverhouding tegenover de ander en onmiddellijk daarbij aansluitend: ons normen en waardensysteem. Als we bijvoorbeeld voortdurend te horen krijgen dat seks vies is en dat vrouwen en vreemdelingen minderwaardige wezens zijn, dan zullen we ons daar ook naar gedragen.

Wij ontwikkelen onze identiteit ten volle via de spiegel die de ander ons voorhoudt. Dat gebeurt natuurlijk niet zomaar, een dergelijke verhouding is enkel werkzaam als wij van de ander een erkenning krijgen, als de ander ons letterlijk en figuurlijk ziet staan. Het is geen toeval dat Hegel de basis van ons zelfbewustzijn in de blik van de ander legt. Het woord “respect” is daarbij zeer belangrijk: het betekent letterlijk telkens opnieuw zien en gezien worden, *re - spicere*. Een kind dat niet gezien wordt, dat alleen maar onverschilligheid ervaart, dat wordt een bodemloos kind, omdat er geen fundament is waarop het iets kan bouwen. Als het wèl gezien wordt binnen een zogenaamd dragende verhouding, dan pas kan het een identiteit ontwikkelen.

Anders gezegd: wij nemen niet zomaar woorden en beelden over, wij nemen enkel iets over op grond van een bepaalde relatie die uiteindelijk neerkomt op een liefdesverhouding. Freud verwijst naar het verbindende effect daarvan: wij willen samenvallen met wie we liefhebben (*‘Ik zou je kunnen opeten!’*). In het omgekeerde geval zullen we niet alleen weigeren iets over te nemen, we zullen het zelfs actief afwijzen (*‘Ik kots van jou!’*). Later zal Lacan daar nog een substantieel gegeven aan toevoegen: dat de ouder bovendien een positie van autoriteit moet kunnen innemen,

In mijn ervaring is het die combinatie tussen autoriteit en liefde die de werkzaamheid van een dragende verhouding en dus van de identiteitsuitbouw bepaalt. Als je even nadenkt, dan is het niet zo moeilijk om hetzelfde te zien in elke onderwijssituatie. De mate waarin een jongere leert, hangt niet af van de aantrekkelijkheid van de leerstof, noch van de handigheid met powerpoint van de leerkracht. Wel van de mate waarin die leerkracht autoriteit weet te combineren met passie en wederzijds respect. Als die er zijn, dan wordt het aangeboden spelenderwijs overgenomen. Als die ontbreken, dan leert men niets.

Als besluit voor mijn eerste punt – wat is identiteit? – kan ik dus stellen dat wij geen aangeboren identiteit hebben, dat wij iemand worden in een voortdurende interactie met de anderen, waarbij we bepaalde dingen overnemen en andere afwijzen. Als resultaat ontwikkelen we een identiteit die uit meerdere lagen bestaat en die bovendien nooit af is. In deze redenering zit er een zeer belangrijk gegeven: de *inhoud* van wat er doorgegeven wordt, staat nauwelijks vast. Het enige wat we op voorhand over die inhoud kunnen zeggen is dat het steeds betekenissen zijn die als het ware over ons lichaam gedrapeerd worden, zodat dit lichaam een persoon wordt die een bepaalde verhouding aanleert tegenover andere personen.

Dit brengt mij bij mijn tweede vraag: de inhoud van onze identiteit en dan vooral de rol van de Ander daarbij. In eerste instantie is dat natuurlijk de moeder, ruimer onze ouders, als eerste sprekende en corrigerende spiegel. De identiteit van een pasgeborene ligt besloten in de fantasieën en angsten van de moeder, die op grond daarvan voortdurend identiteitsbepalende boodschappen geeft, zelfs reeds voor de geboorte. Vergelijk even de twee volgende reacties: een vrouw die zeven maand zwanger is en haar nog niet geboren baby vaak voelt schoppen, kan reageren met “Het is nogal een fel kind, er zit temperament in, helemaal mijn grootvader, die zal het ver brengen!”. Ze kan ook reageren met “Het is nu al een ambetante ADHD-er, hij laat mij nooit met rust, wat zal dat straks zijn”. Eens de baby geboren, zal zijn gedrag zonder twijfel in dezelfde richting benoemd worden, en meteen zijn identiteit en zelfwaardergevoel gaan bepalen.

Dergelijke boodschappen komen natuurlijk niet uit de lucht vallen. De verwachtingen die ouders koesteren over hun kinderen halen zichzelf ook uit een bepaalde spiegel, meer bepaald de spiegel

van hun familie, ruimer, van de cultuur waarin zij leven. In eerste instantie betreft dat het familiale verhaal, dat heel dikwijls mythische proporties aanneemt. Het merendeel van ons groeit op met verhalen over bepaalde grootouders of zelfs overgrootouders, hun successen en mislukkingen, met vaak daaraan gekoppelde familiegeheimen waarover alleen maar gefluisterd mag worden. Op die manier leren we niet alleen onze oorsprong kennen, maar krijgen we ook de verwachtingen en zelfs de opdrachten te horen voor onze toekomst en worden we een plaats aangemeten in de lijn van de generaties wiens verhaal we later aan onze eigen kinderen zullen doorgeven.

Een dergelijk familiaal verhaal is inhoudelijk volledig ingebed in een ruimer cultureel verhaal dat zowel letterlijk als figuurlijk, inhoudelijk en vormelijk, onze identiteit nog verder gaat bepalen. Dit kunnen we het best begrijpen als we de bepalende elementen van de huidige cultuur vergelijken met deze van pakweg twee generaties terug. Eén voorbeeldje: in die tijd was een sportief iemand een man (zelden een vrouw) die naar de koers of de voetbal ging kijken, pint in de hand en sigaar in de mond. Vandaag gaan we allemaal naar de fitness, moeten mannen er als eeuwige adolescenten uitzien en vrouwen als een plank met borsten. Dit uiterlijk én de bijbehorende innerlijke ervaring én de omgangsvormen worden ten volle gedetermineerd door de boodschappen die we te horen krijgen.

Al die verhalen en beelden vanuit onze familie, de sociale klasse waartoe we behoren, de cultuur waarvan we deel uitmaken, die vormen de grote Ander, als verzamelnaam voor het narratief geheel dat door een ruimere groep gedeeld wordt met als resultaat een min of meer gemeenschappelijke identiteit. Het is precies dat narratief geheel dat aan ieder van ons antwoorden geeft op de belangrijke vragen. Wat is een 'echte' man, een 'echte' vrouw? Wat is de juiste verhouding tussen die twee? Wat is de plaats en het belang van carrière en ouderschap, en is dat verschillend voor mannen en vrouwen? Hoe moet je je verhouden tegenover autoriteit? Hoe ga je om met lichamelijkeheid, met seks, met ziekte en dood? Dit zijn stuk voor stuk existentiële vragen zonder definitieve antwoorden. Het feit dat er meerdere en vaak zeer verschillende antwoorden denkbaar zijn, betekent meteen dat er verschillende identiteiten mogelijk zijn. In Gent worden er andere antwoorden gegeven dan in Mumbai. Maar ook in Gent zelf krijgen opgroeiende jongeren zeer verschillende antwoorden, afhankelijk van de buurt en de sociale klasse waarin ze opgroeien. Dit betekent meteen ook dat mensen tot op zekere hoogte de mogelijkheid hebben om te kiezen voor andere identiteiten gebaseerd op andere verhalen met andere antwoorden. En hoe rijker de cultuur, zowel in de brede als in de enge betekenis van het woord cultuur, des te rijker de keuzemogelijkheden voor die antwoorden en voor die identiteiten.

Daarmee kan ik een belangrijk besluit formuleren: identiteit ligt nooit definitief vast en wordt heel sterk bepaald door de cultuur. Als deze laatste verandert, dan zal ook de identiteit mee veranderen. Daarmee kom ik tot mijn derde vraag: wat is er vandaag verkeerd aan het lopen op dit vlak?

De vorige eeuw werd door Ellen Key uitgeroepen tot de eeuw van het kind. De huidige kunnen we nu al benoemen als die van het gevaarlijke, of minstens het gestoorde kind. Zogenaamde dubbeldiagnoses swingen de pan uit: ADHD, ODD, CD, ASS, en natuurlijk obesitas en anorexie. Als we dan naar de volwassenen kijken, dan vinden we ook daar ernstige stijgingen op het vlak van de zogenaamde persoonlijkheidsstoornissen, depressie en sociale angst. En overal hoor je klagen over het verlies aan normen en waarden. Van zodra je wat dieper op die problemen ingaat, kom je heel snel tot de vaststelling dat dit stuk voor stuk identiteitsproblemen zijn. We weten nog nauwelijks wie we zijn, waarvoor we staan en hoe we met ons lichaam moeten omgaan. Met enige overdrijving kan ik zeggen dat we overal pubers van 25 en adolescenten van 35 op het lijf lopen. De vraag is: hoe komt dit?

De makkelijke verklaring legt de schuld bij de al te losse zeden, als erfenis van mei 68. In die redenering is de oplossing simpel: terug naar de goeie ouwe tijd, die van de rijkswacht/marechaussee en de pastoor/dominee. Een minder makkelijke verklaring legt de oorzaak bij het verdwijnen van de Grote Verhalen, met name de religie en de ideologie. Er is niets waarin de moderne mens nog kan geloven, er zijn geen ankerpunten meer voor de identiteit, dus is het niet zo vreemd dat er zoveel problemen zijn. De daarbij aansluitende oplossing is dan de constructie van een nieuw groot verhaal waarin we met zijn allen kunnen geloven en waaruit we een identiteit kunnen putten. Probleem is dat niemand goed weet hoe daaraan te beginnen.

Ik heb zelf ook een tijdlang geloof gehecht aan die laatste verklaring, ondertussen weet ik dat dit niet klopt. Integendeel: er is al pakweg 25 jaar een nieuw verhaal dat in toenemende mate onze identiteit en onze sociale verhoudingen bepaalt, en deze zijn essentieel anders dan 25 jaar terug. Het feit dat wij dit niet beseffen, is niet zo vreemd, dat komt omdat we er midden in zitten. Bekeken van op afstand is het beter zichtbaar.

Niet zo lang geleden werd onze cultuur en dus onze identiteit bepaald door een wisselwerking tussen vier vertogen: politiek, religieus-ideologisch, economie en kunst. Vandaag zijn politiciërs voor voor cabaretiers, over religie zwijgen we beter en iedereen is kunstenaar. Enkel de economie telt nog

en het neoliberale economische vertoog determineert alles. Het huidige dwingende narratief luidt als volgt:

Mensen zijn competitieve wezens die vooral uit zijn op hun eigen profijt. Als dit maatschappelijk gekaderd wordt, dan is dat in het voordeel van ons allemaal, want iedereen zal in die competitie zijn uiterste best doen om aan de top te geraken. Daardoor krijgen we dan betere producten en een efficiëntere dienstverlening binnen een ééngemaakte wereldmarkt. Bovendien hangt het slagen of mislukken van een individu binnen die competitie volledig af van diens eigen inspanningen, en is iedereen bijgevolg zelf verantwoordelijk voor het eigen succes of mislukking. Vandaar dat onderwijs heel erg belangrijk is, want onze wereld is een razendsnel evoluerende kenniseconomie die hoogopgeleide mensen met flexibele competenties vraagt. Eén diploma hoger onderwijs is goed, twee is beter en levenslang leren een must, iedereen moet blijven groeien. Immers, de competitie is bikkelhard, vandaar ook de dwingende noodzaak aan functioneringsgesprekken en constante evaluaties, dit alles geleid door de onzichtbare hand vanuit een centraal management.

Dit is de korte samenvatting van het grote verhaal dat vandaag onze cultuur beheerst en bijgevolg onze identiteit vormt. Cultuur in de ruime betekenis, want dit verhaal heeft ondertussen alle sectoren ingenomen, ook de wetenschap, ook de zorgsector en ook het onderwijs. Dit betekent dat het niet alleen onze identiteit determineert, maar ook onze verhouding tegenover de anderen en de daarbij gehanteerde normen en waarden. Wat dat laatste betreft: het neoliberale narratief produceert zijn eigen uitgangspunt, met name een universeel egoïsme. Je moet er geraken, je moet beter zijn dan de ander die sowieso een concurrent is. Niemand is te vertrouwen, iedereen is enkel op eigen profijt uit. Snelheid en flexibiliteit zijn een must, en bovendien moet je jezelf voortdurend promoten. En er is slechts één criterium voor succes: carrière en geld. Vergeet kunst, tenzij als belegging, vergeet literatuur, dat is tijdverlies.

De geschiedenis toont hoe elke maatschappij de afwijkingen krijgt die ze verdient. De victoriaanse maatschappij produceerde seksueel gefrustreerde burgers, met hysterie en dwangneurose als uitvergroting daarvan. De neoliberale economie produceert ADHD-individueen die van de ene job én partner naar de andere hoppen, met als afval een steeds groter wordende groep mensen die zich mislukt voelen: depressies, burn outs, en bepaalde persoonlijkheidsstoornissen. En die zijn inderdaad gestoord en vaak zelfs gevaarlijk, want datzelfde neoliberale verhaal heeft de normen en waarden van tafel geveegd en vervangen door de combinatie tussen de verplichting om te consumeren en contracten.

Daarmee kom ik bij mijn vierde en laatste vraag – wat is de rol van het onderwijs hierbij? In mijn inleiding heb ik reeds gesteld dat onderwijs centraal staat in de identiteitsontwikkeling. Naast het thuismilieu en de werkvloer is de school één van de drie determinerende omgevingen voor onze identiteit, ook al omwille van de gevoelige leeftijdsperiodes waarin mensen onderwijs volgen. Daarbij is de leerkracht letterlijk en figuurlijk de spreekbuis van de cultuur.

Bijgevolg wordt het dominante neoliberale verhaal vandaag op school ten volle gedictieerd. Lees de beleidsnota's, en je botst voortdurend op buzz words zoals onderwijsconsumenten, output financiering, performance funding, accreditering, accountability, benchmarks, stakeholders, menselijk kapitaal, enzovoort. En het is niet alleen de organisatie van ons onderwijs die daarvan doorkankerend is, het betreft ook de ziel ervan, de inhoud. Vanaf de kleuterklas worden er nu al motorische competenties geoefend. Ouders uit mijn vriendenkring kregen van de kleuterjuf te horen dat de knipvaardigheden van hun kleuter niet volgens de normen waren. De knipvaardigheden, dat ziet er echt niet goed uit voor die kleine.

Immers: alle kinderen moeten vandaag hooggeschoold worden, anders zullen ze 'het' niet halen. Het laatste buzz word is 'top': topsport, topscholen, topleerkrachten, topuniversiteiten, toponderzoek, als volwassen spiegelbeeld van het jongerenwoordje 'mega'. Bij dezes stel ik voor: megatop, kwestie van de generaties te verzoenen. Alles megatop.

De onvermijdelijke keerzijde hiervan is een groeiende groep mensen die zich mislukt voelen, meestal reeds vanaf de leeftijd van tien jaar – en die daarmee hun verdere identiteit moeten uitbouwen. Sommigen komen in opstand, maar het merendeel wordt sociaal angstig, autistiform, depressief, en altijd hyperconsumerend. Ze moeten opgevangen worden door leerkrachten die zichzelf vaak genoeg als mislukt beschouwen – ze zijn maar onderwijzer, typische mislukkelingen binnen het diploma-watervalstelsel, tenzij je op een topschool met topleerlingen werkt.

Nogal wat mensen zullen mijn kritiek aarzelend bevestigen, maar tezelfdertijd zeggen dat er geen andere mogelijkheid is. Een kenniseconomie heeft nu eenmaal competentiegericht onderwijs

nodig als sleutel tot economisch succes. Mijn antwoord daarop is even kort als duidelijk: dit is ronduit larie. Eén: het kennisniveau bij afgestudeerden is ernstig gedaald, iedereen die langer dan twintig jaar in het onderwijs staat, weet dat. Twee: dit is voor de huidige economie nauwelijks een probleem, want binnen alle hedendaagse beroepen, van arts tot schrijnwerker, is er vandaag minder kennis dan vroeger nodig en er is ongeveer overal sprake van een de-skilling. De techniek en de computers hebben overgenomen en zelfs geneesheren moeten braaf een opgelegd behandelingsprotocol uitvoeren. De functie van onderwijs binnen een neoliberale maatschappij is niet het hoog opleiden van mensen, wel het uitsorteren en kneden van mensen tot een bepaald profiel dat binnen dit systeem de hoogste productiviteit waarborgt. Wat ze dan effectief op de werkvloer moeten doen, dat worden ze op diezelfde vloer wel aangeleerd en niet op school.

Bij wijze van besluit keer ik terug op het verband tussen cultuur, onderwijs en identiteit. Cultuur in de betekenis van kunst bevat een veelheid aan verhalen waaraan wij ons kunnen spiegelen en waar we antwoorden kunnen vinden en desgevallend troost bij gebrek aan definitieve antwoorden. Onderwijs en cultuur moeten mensen daarin binnen leiden, zodat ze hun identiteit kunnen inkleuren via het palet van de geschiedenis. Onze cultuur vandaag is eng economisch en produceert enge mensen, in meerdere betekenissen van het woord. Het wordt tijd dat onze cultuur weer cultuur wordt, en onderwijs weer onderwijs.

Postscriptum.

Deze lezing werd in het voorjaar 2011 gegeven op de dag van de cultuureducatie in Gent en in Antwerpen, en op 30 september tijdens Kunstfactor Live! in Rotterdam voor de docenten kunsteducatie. Een ruimere tekst rond de sociaal-economische veranderingen en het effect op identiteit kan men vinden op:

Verhaeghe, P. (2011). De effecten van een neoliberale meritocratie op identiteit en interpersoonlijke verhoudingen. Downloadbaar van:

<http://www.liberales.be/essays/verhaegheneo>

Paul Verhaeghe is gewoon hoogleraar aan de universiteit Gent (faculteit psychologie). Hij publiceerde ondermeer

Liefde in tijden van eenzaamheid (voor een interviewbespreking, klik hier: [Vlaamse versie](#) en [Nederlandse versie](#).) en *Het einde van de psychotherapie*, alle twee bij De Bezige Bij. Voor een volledige publicatielijst, ga naar: <http://www.psychoanalysis.ugent.be>